

Розділ I

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК: 32.1.8

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2019-67-2-9-15>

Веденєєв Віталій Олексійович,
кандидат політичних наук, доцент
(Донецький юридичний інститут МВС України,
м. Кривий Ріг)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1307-3837>

СТАН ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті охарактеризовано стан правової культури сучасного українського суспільства. Досліджено сутність явища правової культури, її структуру, рівні; ментальні основи української правової культури, які формують її сучасний вигляд. Розглянуто залежність між низьким рівнем розвитку правової культури законодавця, неефективністю законодавчого процесу й станом правової системи сучасної України. Указано на можливий напрям еволюції української пострадянської правової системи. Визначено, що високий рівень розвитку правової культури – це поєднання відповідних правових знань і персональної готовності людини застосовувати їх у регулюванні своєї власної поведінки.

Ключові слова: *правова культура; закон; право; правова система; соціалізація; правове виховання.*

Постановка проблеми. Формування в Україні засад громадянського суспільства та демократичної правової держави ставить перед українським суспільством завдання подальшого розвитку в країні правосвідомості громадян. Це непросте завдання потребує від української держави та громадських організацій сформуванню якісно нової системи правового виховання, орієнтовану на поширення серед громадян правових знань, виховання громадянської відповідальності й поваги до законів, бажання брати участь у правовій сфері суспільного життя, тобто того, що традиційно пов'язується з високим рівнем розвитку правової культури. Актуальність визначеної проблеми безпосередньо пов'язана з вирішенням завдання аналізу загального стану правової культури сучасного українського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз досліджень, присвячених проблемі правової культури, указав на достатньо велике розходження думок та відсутність консолідованої позиції. Утім, можна відзначити, що найбільш поширеною є інтерпретація правової культури з точки зору синтезу різних дослідницьких підходів як одного із сегментів духовної культури суспільства, як сукупності певних досягнень суспільства у сфері регулювання соціальних відносин, що забезпечує верховенство права в суспільному

бутті. По своїй суті правова культура сприяє захисту прав та свобод громадянина, установленню в суспільстві правових принципів справедливості та гуманізму. Такої точки зору, аналізуючи різні аспекти правової культури, дотримуються як закордонні, так і вітчизняні науковці: В. Бабкін, В. Казимирчук, М. Кейзеров, М. Коцюба, В. Котюк, Є. Лукашова, П. Мартиненко, Є. Назаренко, П. Рабинович, В. Селиванова, Є. Тихонова та ін.

Але є й позиції, у межах яких наголошено на використанні одного наукового підходу, і тому вони відрізняються нюансами. Наприклад, Г. Балюк, О. Молчанов, В. Сальніков, використовуючи переважно аксіологічний підхід, визначають правову культуру як сукупність правових цінностей. Г. Єфремова, В. Камінська, С. Комаров, О. Ратінов, послуговуючись здебільшого антропологічним підходом, визначають правову культуру як сукупність усіх благ, створених людством у процесі свого розвитку. Н. Гранат, І. Іваннікова, Т. Муслумова, прибічники діяльнісного підходу, інтерпретують правову культуру як різновид творчої діяльності. Є. Клейменова, К. Моралева, схилиючись загалом до інформаційно-семіотичного підходу, визначають правову культуру як правову інформацію, що має властивість накопичуватися, зберігатися й передаватися за допомогою створюваних у суспільстві знакових систем. С. Алексєєв, В. Лазарев, Т. Сінюкова, О. Уледов, використовуючи насамперед соціологічний підхід, розглядають правову культуру як сферу людської практики, що втілює сукупність норм, цінностей, юридичних інститутів та процесів, які виконують функцію соціоправової орієнтації людини в суспільстві.

Як інструмент дослідження використовуються соціокультурний, нормативно-ціннісний, компаративний та історичний методи.

Метою статті є аналіз загального стану правової культури сучасного українського суспільства. Виходячи з окресленої мети, можна визначити завдання дослідження: 1) охарактеризувати сутність явища правової культури, її структуру та рівні; 2) розглянути ментальні основи української правової культури, які формують її сучасний вигляд; 3) визначити можливі шляхи розвитку української пострадянської правової системи.

Виклад основного матеріалу. Протягом останніх 28 років українське суспільство постійно змінюється. Нового змісту набуває й поняття «правова культура», однією з основних цінностей якого є закон. У сучасних наукових розробках закон розглядається як нормативний акт (джерелом якого є народна воля), спрямований на реалізацію конституційних прав і свобод громадянина [1, с. 6]. Закон виступає формальним утіленням права демократичного суспільства, заснованого на ідеях гуманізму.

За структурою правову культуру можна вважати формою соціально значущої діяльності людини у сфері державно-правових відносин, яка виявляється, по-перше, у правових нормах, інститутах, а по-друге, у здатності громадян оцінювати ці явища. Водночас правова культура обов'язково виражає державно-правовий досвід окремої особистості, на основі якого формується сукупний досвід соціальних спільнот і суспільств. Локальні правові культури своєю чергою формують світову правову культуру, що, зрозуміло, є одним із сегментів світової духовної культури. Взагалі правова культура спонукає особистість діяти згідно із законом.

Крім того, у межах правової культури виокремлюють рівні буденної та теоретичної правосвідомості особистості та суспільства, які відображають комплекси уявлень про законодавство, політику й правосуддя. Зазвичай, буденний рівень правової культури – це сукупність здорового глузду та відсутності глибоких узагальнень у правовій сфері. Найвність теоретичного рівня правової культури в епоху інформаційних технологій пояснюється потенційною можливістю кожної людини долучитися до носіїв правової інформації [2]. Окреме місце займає професійний рівень правової культури, що притаманний колу осіб, професійна діяльність яких пов'язана із правовою сферою. Передусім це держпосадовці, правова культура яких гарантує дотримання законності й правопорядку в суспільстві. Особливе місце займає правова культура юристів (учених і практиків), які є носіями

правової культури та визначають засадничі процеси розвитку правової сфери, ступінь розуміння, інтерпретації реальних державно-правових явищ. Буденний, професійний і теоретичний рівні правової культури постійно взаємодіють між собою, формуються в процесі правового виховання людини, яке зазнає постійного впливу держави та інших соціальних інститутів.

Перетворення, що відбуваються в правовій системі сучасної України, потребують вивчення таких понять, за допомогою яких можливо пояснити сучасні концепції формування правової культури. Правове виховання – це процес, у результаті якого відбувається, по-перше, усвідомлення сутності та сенсу права, що дозволяє забезпечити необхідний рівень правових знань, умінь і навичок, а по-друге (і головне), моральне вдосконалення людини. Правове виховання допускає формування правової культури особистості, зміну її типових якостей.

Дослідження впливу правового виховання на формування правової культури дозволяє стверджувати, що воно може інтерпретуватися як складова процесу загальної соціалізації особистості, яка включає дію цілеспрямованих та стихійних чинників. На думку Е. Зорченко, правове виховання в широкому сенсі є соціалізацією людини [3]. Але ці процеси не тотожні. На процес дорослішання особистості, залучення її до соціокультурного середовища впливають численні чинники. Правовиховна діяльність виявляється під час правової соціалізації особи (тобто опанування правових знань) та в процесі суспільної активності, коли людина має можливість проявити свої громадянські якості. Отже, характеристику правової вихованості не можна зводити до дотримання людиною правових норм. Проте її важливим компонентом є реалізація людиною своїх прав та обов'язків. Також слід зауважити, що правовиховна діяльність спирається на ієрархію життєвих цінностей. З урахуванням саме цих обставин і повинне вибудовуватися правове виховання особистості. Розглядаючи право як цінність, необхідно визнати, що й воно має бути долучене до ієрархії життєвих цінностей особистості в процесі правового виховання. Правове виховання є проявом організаційної роботи держави та громадських організацій, які формують умови для розвитку правової культури суспільства.

Варто враховувати й той факт, що до середини 2019 р. в Україні не існує загальнонаціональної теорії правового виховання. Це пояснює низка чинників:

- виникнення думок про те, що проблеми правового виховання є другорядними;
- утрата управлінського характеру правового виховання та його засадничого елемента – цілеспрямованості;
- спроби України наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. увести міжнародні стандарти права та паралельна руйнація старої правової системи;
- розрив між теорією та практикою;
- недоліки професійної освіти;
- відсутність чітких методик правовиховного процесу [4].

Згодом все це призвело до того, що реалізувати навіть раніше розроблені системи правового виховання виявилось неможливим. Аналіз стану системи правового виховання дає можливість визначити науково обґрунтовані критерії процесу виховання.

Правова культура особистості поєднує в собі знання, власну інтерпретацію та свідоме виконання вимог права людиною в процесі її життєдіяльності. Правова культура суспільства, відображаючи специфіку конкретного історичного періоду, узагальнює процес відтворення права в матеріальній, духовній сферах та юридичній практиці народу. Правова культура суспільства залежить від стану та специфіки громадської правосвідомості, рівня розвитку законодавства та правопорядку. У багатонаціональних державах правова культура поєднує загальнодержавну та національні правові культури. Правова культура суспільства формується під впливом загальнолюдських цінностей, державних і національних правових культур. Правова культура будь-якої держави містить як загальні, так особливі ознаки. Правова культура окремо взятої людини відображає в собі частку право-

вої культури класу, нації та суспільства. Вона залежить від життєвого досвіду людини, рівня її юридичної освіти, правових навичок, які впливають на юридично значущу поведінку.

В умовах глобалізованого світу, поширення полілогу між правовими культурами різних країн та залучення української правової культури в цей процес робить актуальним, по-перше, проблему збереження національної специфіки вітчизняної правової системи та, по-друге, визначення її місця в типології правових систем світу. Незважаючи на те що дискусії про належність вітчизняної правової системи тривають, Л. Явич [5] висловлює думку про генетичний зв'язок української правової системи та правових систем колишніх республік Радянського Союзу з правовою системою Російської імперії, яка, маючи типове континентальне коріння, функціонувала з певними особливостями у сфері правових традицій, правосвідомості та законності. Учений також підкреслює, що за умов глобалізації можливе формування якісно нової за формою й змістом української правової системи. Існує й інша думка з приводу перспектив подальшого правового розвитку пострадянських держав, де піддається сумніву їхній рух у бік колишніх засад континентальної системи.

Розвиток правових систем колишніх пострадянських держав свідчить про різні шляхи виходу із системи соціалістичного права. У сучасній соціально-правовій думці визначені декілька варіантів розвитку правових систем пострадянських держав. Перший варіант обґрунтовує повернення до континентальної правової системи. Другий варіант указує на можливість формування слов'янської правової системи, яка, запозичуючи досягнення різних правових культур, може зберегти власну правову ідеологію, традиції та процесуальні форми. Третій варіант наголошує на можливості формування трьох самостійних правових систем на теренах європейської частини пострадянського правового простору: центральноєвропейської, що тяжіє до континентальної правової системи; прибалтійської, що схиляється до скандинавської правової системи, та слов'янської, яка містить риси азійської правової системи.

Слід зазначити, що незважаючи на радикальні зміни системи соціалістичного права під впливом процесу глобалізації, в Україні існує доволі специфічні правові системи, зміст і розвиток яких продовжує суттєво відрізнятися від наявних правових систем. Правовий розвиток України становить вагомий науковий інтерес, оскільки незважаючи на процеси правової акультурації, вона продовжує зберігати правові цінності, норми та традиції, які відображають національну правову ментальність.

Перші прояви законодавчого закріплення прав людини (а саме права на власність, права на судовий захист і под.) у нашій історії спостерігаються ще за часів Київської Русі [6], але про правову освіту в добу «Руської Правди» говорити ще зарано.

Становлення правового виховання відбувається на тлі достатньо високого рівня загальної освіти в Гетьманській державі за часів гетьмана Мазепи [7, с. 246]. Укладена в 1710 р. так звана Конституція Пилипа Орлика гарантувала захист «прав і вольностей Війська Запорозького та всього вільного народу Малоросійського», тобто різних верств населення.

III та IV Універсали Української Центральної Ради, Конституція Української Народної Республіки 1918 р. стають наступним важливим етапом на шляху до законодавчого забезпечення прав людини в Україні. У згаданих вище документах декларується свобода слова, друку, віри, зборів, союзів, страйків, недоторканність особи та власності, право на використання місцевих мов під час спілкування в державних установах, право національностей на автономію, рівність прав чоловіків та жінок, свобода пересування та ін. [8, с. 20–25]. Але з об'єктивних історичних причин (установлення тоталітарного, а згодом і авторитарного політичних режимів) названі вище прояви доволі прогресивного українського законодавства стосовно розвитку прав людини так і не стали визначальними чинниками впливу на масову правову культуру.

Установлення радянської влади на теренах України позначилось, по-перше, подальшим прогресом вітчизняного законодавства на шляху до розвитку прав людини, а по-друге, віртуалізацією процесу реалізації цих прав (який, до речі, має прояв і в сьогоденні). Йшлося про доволі демократичне та ліберальне законодавство у сфері захисту прав людини, яке мало чисто декларативний характер і не могло бути реалізоване в умовах тоталітарно-авторитарної буденності з її всеосяжною етатичною домінантою.

Необхідно визначити ключові віхи розвитку українського радянського законодавства у сфері розвитку прав людини, які пов'язані з прийняттям Конституцій. Конституція УРСР 1919 р. проголошувала права та обов'язки громадян, емігрантів та національних меншин, свободу совісті, слова, зборів, громадських організацій [9, с. 179–181]. З незначними змінами підтверджувала ці права та обов'язки й Конституція УРСР 1929 р. [9, с. 193–194]. Конституція 1937 р. до вище перерахованого додатково проголошує економічні та культурні права, рівність прав чоловіків та жінок, свободи друку, мітингів та вуличних демонстрацій, недоторканність особистості, право на таємницю листування, право надання політичного притулку іноземним громадянам [8, с. 62–63]. Конституція УРСР 1978 р., окрім названих прав, включає *права на охорону здоров'я й житла, користування досягненнями культури, свободу наукової й художньої творчості, судовий захист честі та гідності, життя й здоров'я, особисту свободу та власність; право брати участь в управлінні державою.*

Не відрізняється від попередніх спрямованістю на віртуалізацію прав та свобод людини й Конституція незалежної України 1996 р. Серед нових прав людини, які не гарантувалися в законодавстві радянської доби, можна виокремити такі, як «право на вільний розвиток особистості», «право на життя», «право на підприємницьку діяльність», «право на безпечне для життя і здоров'я довкілля» та ін.

Аналізуючи ментальну специфіку української правової системи, неможливо обійти увагою проблему цінностей національної культури. Для функціонування в рамках національної культури право має бути проголошене однією із засадничих цінностей. Відомо, що в період формування західноєвропейського «юридичного світогляду» базові мотиви виправдовування права були різні: для Німеччини – це свобода совісті, для Франції – це інтерес, для Англії – це вигода. Для української культури шлях виправданості права простежується крізь екзистенціальні моделі особистості, яка набуває самореалізації. Так, Д. Чижевський, використовуючи феноменологічну концепцію рис українського національного характеру, підкреслює такі особливості вітчизняної правової культури:

- перевагу емоційних елементів свідомості над раціональними, яка суттєво ускладнює процес формування правової культури, але сприяє розвитку самообмеження та підвищує моральне регулювання поведінки;

- індивідуалізм та потяг до «свободи», які породжують негативне ставлення до сильної влади, сприяють виникненню анархізму, унеможливають розвиток правосвідомості та правової культури, але разом з тим прояв «прагнення до індивідуальної свободи» відповідає ідеям права, матеріалізуючись у «почуття власної гідності та повагу до ближнього»;

- неспокій і рухливість, які породжують тенденції до внутрішньої боротьби та невизначеності соціального ідеалу [10, с. 17–23].

Правова культура формується доволі повільно та набуває унікального поєднання структурних компонентів у кожній людині. Про правову культуру людини мова може йти лише в тому випадку, коли прослідковується поєднання соціокультурної оснащеності особистості, тобто наявності відповідних правових знань та спроби їх реалізувати через застосування норм в регулюванні власної поведінки. Нездатність людини нормувати власну поведінку свідчить про низький рівень правової культури. Одночасно поширення правових знань сприяє розвитку правової культури. Метою правової освіти можна вважати виховання цивілізованості, громадянської відповідальності, поваги до права та законів.

Лише високий рівень правової культури свідчить про присутність (або створення) у соціумі правової держави та громадянського суспільства, яким притаманне бажання громадянина брати участь у правовій сфері суспільного життя.

На думку багатьох дослідників, правова система сучасної України є доволі заплутаною й може бути визначена, скоріше, як законодавчий масив переважно підзаконних нормативних актів, у більшість з яких відразу ж після прийняття вносяться зміни та доповнення [11, с. 288]. Загалом це свідчить про неефективність законотворчого процесу та низьку правову культуру законодавця, який приймає юридичні закони, що не відповідають нормам права й тому потребують удосконалення. Перетворення закону в право вимагає від законодавця орієнтування на гуманістичні принципи права, а цей процес залежить від рівня розвитку правосвідомості та правової культури.

Багато важить у формуванні правової культури, а отже, і демократичного суспільства правове мислення. Мислення набуває правового характеру в тих випадках, коли воно спрямоване на використання можливостей і цінностей права. Крім того, правове мислення використовує правові способи досягнення цілей. На думку І. Фарбера, правове мислення, вирішуючи юридичні завдання, ураховує властивості й закономірності права [12, с. 24–30]. Підвищення правової культури вимагає дотримуватися верховенства права. Дотримуючись цих принципів, можна стати гідним громадянином.

Висновки. Так от, проблеми розвитку громадянського суспільства, демократичної правової держави безпосередньо пов'язані з розвитком правосвідомості й правової культури пересічного громадянина та суспільства взагалі. Саме правосвідомість та правова культура населення гарантують наявність верховенства права в Україні. А це є можливим за умов формування якісно нової системи правового виховання, орієнтованої на поширення серед громадян правових знань, виховання громадянської відповідальності, поваги до законів, бажання брати участь у правовій сфері суспільного життя, тобто того, що традиційно пов'язується з високим рівнем розвитку правової культури та поняттям громадянськості, які спонукають людину не тільки опановувати відповідні правові знання, а й повсякчасно застосовувати їх у регулюванні своєї власної поведінки. Сумлінне виконання більшістю громадян законів України врешті-решт виступить запобіжником віртуалізації системи права та спрямує процес реалізації прав та свобод людини в реальну площину.

Список використаних джерел

1. Грищенко А. В. Правовий закон: питання теорії та практики в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2003. 19 с.
2. Information Cultures in the Digital Age: A Festschrift in Honor of Rafael Capurro / by Matthew Kelly, Jared Bielby (eds.). Springer Fachmedien Wiesbaden, 2016. 479 p.
3. Баранов П. П. Правосознание и правовое воспитание. *Общая теория права. Курс лекций* / под общей ред. проф. В. К. Бабаева. Нижний Новгород : Изд-во Нижегородской высшей школы МВД РФ, 1993. С. 474–494.
4. Синюкова Т. В. Правосознание и правовое воспитание. *Теория государства и права : курс лекций* / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. Москва : Юристъ, 2001. С. 611–625.
5. Явич Л. С. Сущность права. Ленинград : Юридическая литература, 1995. 208 с.
6. Літопис Руський / за Іпатським списком. Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. 171 с.
7. Крип'якевич І. П. Історія України / відп. ред. : Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. Львів : Світ, 1990. 519 с.
8. Історія українського конституціоналізму (в документах). *Міжнародний Юридичний Форум «Нова Конституція України – шлях до утвердження української державності»* : матеріали міжнар. юрид. форуму (Україна, Бородч. р-н Івано-Франк. обл., пансіонати «Синьогора» та «Гута», 11–13 січня 1996 р.). 71 с.
9. Історія української Конституції / упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. Київ : Знання України, 1993. 192 с.

10. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Київ : Вид-во Орії при УКСП Кобза, 1992. 230 с.

11. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України (методологічні аспекти) : монографія. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. 724 с.

12. Фарбер И. Е. Правосознание как форма общественного сознания. Москва : Юридическая литература, 1963. 205 с.

Веденеев Виталий Алексеевич,

кандидат политических наук, доцент

(Донецкий юридический институт МВД Украины, г. Кривой Рог)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1307-3837>

СОСТОЯНИЕ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

В статье характеризуется состояние правовой культуры современного украинского общества. Исследуются сущность явления правовой культуры, ее структура, уровни, ментальные основы украинской правовой культуры, формирующие ее современный облик. Рассматривается зависимость между низким уровнем развития правовой культуры законодателя, неэффективностью законодательного процесса и состоянием правовой системы современной Украины. Указывается на возможное направление эволюции украинской постсоветской правовой системы. Определено, что высокий уровень развития правовой культуры – это сочетание соответствующих правовых знаний и персональной готовности человека их применять при регулировании своего собственного поведения.

Ключевые слова: правовая культура; закон; право; правовая система; социализация; правовое воспитание.

Vedeneiev Vitalii Oleksiyovych,

PhD of political sciences, Associate Professor

(Donetsk Law Institute, MIA of Ukraine, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1307-3837>

THE STATE OF LEGAL CULTURE IN MODERN UKRAINIAN SOCIETY

The state of legal culture of modern Ukrainian society is described in the article. The essence of the phenomenon of legal culture, its structure, levels are investigated. Mental bases of the Ukrainian legal culture, forming its modern look are distinguished on the basis of phenomenological features conception of Ukrainian national character by D. Chizhevsky. They are the following: prevailing of emotional elements of consciousness above rational; individualism and aspiring to freedom; anxiety and mobility of nature. Dependence between the legislator's low level legal culture evolution, inefficiency of legislative process and state of the legal system of modern Ukraine is examined. It finds a display in that the legal system of modern Ukraine is tangled and can be determined, rather, as a legislative array, mainly of subordinate normative acts, majority from that require an improvement just after an acceptance. Possible variants of evolution of the Ukrainian post-soviet legal system are specified: firstly, return to the continental legal system; secondly, forming of the Slavic legal system that adopting the achievements of different legal cultures can save own legal ideology, traditions and judicial forms; thirdly, occurrence of three independent legal systems on the basis of legal space of the Centrally-European and eastern European countries of the former USSR. It should be noted that in spite of the radical changes of the system of socialistic law under act of globalization, the legal system of Ukraine continues substantially to differ from the existent legal systems. It is defined that high level of legal culture evolution is a combination of corresponding legal knowledge and personal willingness of human to apply them on adjusting of his own behavior.

Key words: legal culture; law; right; legal system; socialization; legal education.

Надійшла до редколегії 15.06.2019